

Directions on Prevention of School Anxiety of Junior Schoolchildren: the Today's Realities and the Prospects of the «New Ukrainian School» (Based on the Example of the Longitudinal Study)

Напрямки превенції шкільної тривожності молодших школярів: реалії сьогодення та перспективи «нової української школи» (на прикладі лонгітюдного дослідження)

Svitlana Prakhova
Ph.D. in Psychology

Світлана Прахова
кандидат психологічних наук

E-mail: svitlankaprakhova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9633-2517>
Researcher ID: D-6113-2019

*Kryvyi Rih State Pedagogical
University, Kryvyi Rih, Ukraine*
54, Naharina street,
Kryvyi Rih, 50086

*Криворізький державний
педагогічний університет,
м. Кривий Ріг, Україна*
вул. Гагаріна, 54,
м. Кривий Ріг, 50086

Natalia Makarenko
Ph.D. in Psychology,
Assistant Professor

Наталія Макаренко
кандидат психологічних наук,
доцент

E-mail: nmakarenko6337@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3481-1277>
Researcher ID: D-6612-2019

*Kryvyi Rih State Pedagogical
University, Kryvyi Rih, Ukraine*
54, Naharina street,
Kryvyi Rih, 50086

*Криворізький державний
педагогічний університет,
м. Кривий Ріг, Україна*
вул. Гагаріна, 54,
м. Кривий Ріг, 50086

Original manuscript received February 16, 2019

Revised manuscript accepted March 11, 2019

The author's contribution: S. Prakhova – 50% , N. Makarenko – 50% .
Авторський внесок: С. Прахова – 50% , Н. Макаренко – 50% .

ABSTRACT

The results of the first stage of the longitudinal study on the influence of external factors on the formation of anxiety and fears of junior schoolchildren are presented in the article. External factors include: a new social development situation that plunges a child into a new strictly normalized world of relationships, requires organized arbitrariness, appropriate discipline, development of executive actions related to the skills of educational activities; teacher's evaluation, excessive level of parental appeals, public discussion of child's achievements. The definition of anxiety as a feeling of an uncertain threat and a vague perception of danger is given. The main manifestations of anxiety and types of fears of junior schoolchildren are listed: dissatisfaction with their achievements; orientation to external evaluation; the inability to evaluate their activities independently; increased sensitivity to social comparisons; groundless feeling of failure, etc. The spatial fears, the regime ones, and the fears of assessment are described. Training and educational conditions of a child's being at a regular school and at the new Ukrainian school (NUS) where attention is paid to the formation of secure comfortable external conditions which should reduce the level of anxiety among junior pupils are compared. The external conditions of NUS are highlighted: the formation of competencies, the cooperation with a child, new relations with parents, the alteration of the evaluation methods.

The results of statistical data of the longitudinal study of anxiety and fears of junior schoolchildren in the context of a three-year period are highlighted. The dynamics of the anxiety of pupils of other classes in the process of maturing is presented. Statistical indicators of correlation and factor analysis of data are highlighted and analyzed. Multi-level models of school anxiety determination of junior schoolchildren are constructed which are based on the factor analysis of data. The analysis of multiple informational indicators of the largest factor loads in the sample of pupils during the three-year longitudinal study was performed.

Key words: *anxiety, fears, junior schoolchildren, determinants, longitudinal study, new Ukrainian school.*

Вступ

Аналізуючи ретроспективу вивчення проблеми дитячої тривожності та страхів в учнівському середовищі, можна констатувати, що вона вже достатньо довгий час є важливим напрямком наукових розвідок у зарубіжних і вітчизняних психологічних дослідженнях. Однак, зміна освітньої парадигми у контексті роботи «нової української школи» виводить проблему превенції шкільної тривожності та страхів на принципово новий рівень вивчення. У вітчизняних наукових журналах і збірниках наукових праць за останні роки все частіше з'являються дослідження, присвячені психологічним аспектам роботи «нової української школи» (Оніщук, 2018); ролі емоційної сфери молодших школярів (Лазаренко, 2018); взаємозв'язку рівня тривожності й успішності навчальної діяльності сучасних учнів (Булах, 2015; Куйбеда, 2018); особливостям комунікативно-особистісного розвитку дитини (Михальська, 2016); значущості логіко-сміслової організації мовлення сучасних учнів (Токарева, 2018); стратегіям регулювання рухової активності молодших школярів у сучасному освітньому просторі (Voloshina, 2018); значенню тривожності в предикторних структурах інших психічних явищ (Прахова, 2018; Токарева, 2017).

Більшість сучасних експериментальних досліджень спирається на теоретичні конструкти, вироблені на основі результатів класичних досліджень негативних психічних станів молодших школярів і представлені цілою плеядою науковців (Нікольська, 2001; Прихожан, 2000; Астапов, 2008 та ін.).

Тривожність дітей – один із найпоширеніших запитів, із яким батьки звертаються до психолога чи психотерапевта. Ця проблема привертає увагу тому, що комплексно знижує якість життєдіяльності дітей, формує складні вторинні симптоматичні утворення (наприклад, порушення сну). В існуючих наукових джерелах визначено всі ознаки тривожності, причини, чинники появи. Як правило, рекомен-

дуються відповідні корекційні вправи, психолого-педагогічні впливи, здатні знизити рівень тривожності. Завдяки цьому повинна підвищуватися психологічна культура учителів, вихователів, батьків; зрости ефективність практичної діяльності психологів; мають покращитися умови розвитку особистості дітей.

Але на етапі формування компетенцій усіх учасників освітнього процесу можна зазначити: становлення прикладних аспектів зниження рівня тривожності недостатнє. Упровадження у практичну діяльність наукових здобутків частіше за все фрагментарне, незавершене. Зважаючи на те, що на появу тривожності молодших школярів особливо впливають зовнішні чинники, на наше переконання, потрібно детальніше вивчити вплив навчання у новій українській школі (НУШ), порівняти цей рівень із результатами молодших школярів, які навчаються без залучення у нові освітні умови. Саме це робить дослідження своєчасним й актуальним.

Завдання статті

Завданнями статті є представлення результатів першого етапу лонгітюдного дослідження щодо чинників формування тривожності в молодших школярів, які навчаються у різних освітніх умовах.

Методи та методики дослідження

У процесі дослідження для розв'язання поставлених завдань і перевірки висунутого припущення використано комплекс теоретичних (теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація наукових літературних джерел, порівняння й узагальнення даних) та емпіричних (анкетування, тестування, спостереження, індивідуальні та групові бесіди з батьками і вчителями) методів. Стратегія першого етапу дослідження констатувальна.

Для перевірки особливостей вікової динаміки і наявності суб'єктивно-об'єктивних чинників, що потенцій-

но впливають на рівень тривожності й страхів молодших школярів, був обраний лонгітюдний метод дослідження.

Організація лонгітюдного дослідження проходила на базі двох загальноосвітніх навчальних закладів м. Кривого Рогу: Криворізької загальноосвітньої школи I–III ступенів № 108 і Криворізького науково-технічного металургійного ліцею № 16. Учні молодшого шкільного віку пройшли три діагностичні зрізи (з 2017 по 2019 рр.). Діагностичні зрізи проводилися раз на рік у грудні кожного календарного року. Дані, отримані методом лонгітуду, щорічно порівнювалися з даними минулого року, а також між собою (об'єктами порівняння були тривожність і страхи, пов'язані зі шкільним життям).

Загальну вибірку сформували 53 учні, з них – 28 молодших школярів КЗШ № 108 і 25 учнів молодшого шкільного віку КНТМЛ № 16. Однак, у зв'язку із суб'єктивними причинами (перехід до іншої школи, хвороба, переїзд тощо) частину учнів довелося виключити із загального списку респондентів, а тому кількість учнів, які пройшли всі заплановані діагностичні зрізи, у кінцевому підсумку склала 40 школярів (із них 19 дівчат і 21 хлопець). Зазначені учні почали проходити діагностичні зрізи, коли були школярами 2-го класу (2017 р.) і закінчили у 4-му класі (2019 р.).

Основною психодіагностичною методикою на цьому етапі дослідження був тест шкільної тривожності Філліпса, який дав змогу отримати інформативні показники рівнів тривожності та страхів учнів молодшого шкільного віку.

Результати та дискусії

Сучасні педагоги та батьки завжди дуже добре розуміють, що потенціал дитини потрібно розвивати. При цьому, на жаль, вони концентрують свою увагу переважно на інтелектуальній сфері дітей, вважаючи, що саме її розвиток є основною умовою для особистісної успішності. Батьки не

вважають невідповідність емоційно-вольової сфери дитини до навчальної діяльності достатнім аргументом для того, щоб не віддавати її до школи. А стереотипні уявлення у ставленні до емоційних проблем дітей навіть у кваліфікованих педагогів спрямовані на головне – дисципліну на уроці, відмінне навчання, старанність, виконання додаткових завдань тощо. Часто вважається, що проблеми в емоційній сфері зникають самі собою, і дитина може їх позбутися, «перерости». Тому до шкільного психолога звертаються тоді, коли у дитини вже є яскраві прояви емоційного неблагополуччя, за якими часто стоїть складне нашірвання проблем. Тому в роботі з таким «нашірванням» психологу потрібно в першу чергу чітко розуміти предмет проблеми.

Тривожність визначають як відчуття неконкретної, невизначеної загрози, нечітке почуття небезпеки. Очікування небезпеки, що насувається, співвідноситься з почуттям невідомого: дитина не усвідомлює, звідки вона може загрозувати. На відміну від емоції страху, тривожність не має конкретного джерела.

За позицією А. Прихожан, шкільна тривожність – це м'яка форма прояву емоційного неблагополуччя. І для педагогів, і для батьків помітна така поведінка дитини, хоча вони не завжди цьому надають відповідної значущості. Але, як емпірично доведено вченою, така поведінка дитини може стати показником початкового етапу невроту, порушень її пізнавальної діяльності, породженням психологічних комплексів тощо (Прихожан, 2000).

Означена проблема порушується і в дослідженнях І. Дубровіної, яка вважає, що яскравою особливістю особистості у молодшому шкільному віці може стати висока та стійка тривожність. Коріння проблеми знаходиться у дошкільному віці, коли починає формуватися ситуативна й особистісна тривожність. І якщо ситуативна тривожність корисна (вона допомагає у довільній регуляції поведінки),

то особистісна формується як результат авторитарного стилю виховання, завищеного рівня домагань до дитини (зовнішній чинник). Але, на думку дослідниці, тривожність дитини певним чином має захисний, компенсаторний характер (Дубровіна, 2007).

Згідно досліджень А. Прихожан, для тривожної дитини характерні такі ознаки (сформовані зовнішніми чинниками): незадоволення своїми досягненнями; орієнтація на зовнішню оцінку; невміння самостійно оцінити свою діяльність; підвищена чутливість до соціальних порівнянь; безпідставне переживання неспіху тощо (Прихожан, 2000).

Основні труднощі адаптації як зовнішні причини виникнення та формування тривожності досліджували Н. Токарева, А. Шамне. До них вони віднесли: засвоєння нового режиму та правил життя; правил взаємодії з однолітками, вчителем; специфічне ставлення дитини до самої себе, своїх здібностей, своєї діяльності, її результатів; завищену самооцінку (Токарева, Шамне, 2017).

Тривожність тісно пов'язана зі страхами. До основних шкільних страхів можна віднести: режимні страхи (страх запізнитися); просторові страхи (особливо у дуже великих школах); страхи оцінки, наслідків поганої оцінки; страх не встигнути на уроці; страх не зрозуміти пояснень; страх загрози (неможливість змінити очікувану негативну ситуацію) (Євдокимова, 2013).

Крім того, визначають страхи смерті, стихійного лиха, покарання (через оцінки), не відповідати вимогам, бути приниженим, темряви, болю, нападу, висоти, тварин, незнайомих людей, самотності, творчості, вчителів тощо. Хоча помірний прояв страху через невідповідність вимогам оточення – важливий чинник у молодшому шкільному віці. Це свідчення розвитку почуття відповідальності, обов'язку, зобов'язання. Учитель повинен проводити профілактичні заходи щодо долання страхів у дитини, особливо страху «бути приниженим», тому що страхи можуть «на-

шаруватися один на одного». На жаль, така профілактика у звичайній школі недостатня.

Тобто, узагальнюючи дослідження причин виникнення тривожності, страхів як змін емоційної сфері дитини, наведені у дослідженнях попередніх років, можна зазначити: нова соціальна ситуація розвитку, в яку потрапляла дитина з приходом у школу, занурювала її у новий строго нормований світ відношень і потребувала організованості, відповідної дисципліни, розвитку виконавчих дій, пов'язаних із навичками учбової діяльності. Оцінювання досягнень було за чітко визначеними критеріями. Учитель вимагав дотримання правил поведінки, досягнення відповідного рівня засвоєння знань. Результати навчання та специфіка поведінки обговорювалися у загальному батьківському колі. Усе це і визначалося як зовнішні чинники появи тривожності у молодших школярів.

Основа нової української школи (НУШ) – дитиноцентризм, де педагогіка стає педагогікою партнерства. У НУШ учитель перестає бути єдиним джерелом знань, а опановує нову роль: із ретранслятора повинен перетворитися на помічника, ментора дитини, який супроводжує її у процесі пізнання й досліджує світ разом із нею. Учитель і дитина повинні перетворитися на партнерів, тому рішення щодо роботи на уроці вони приймають спільно. Своїм запитанням дитина може спрямувати урок, а правила поведінки в школі та за її межами вчителі й учні випрацьовуватимуть разом.

У сучасній психолого-педагогічній літературі значна увага приділяється аналізу зміни умов сучасного освітнього процесу. Зокрема, низка психологів акцентує увагу на особливостях емоційно-вольової сфери першокласників, зазначаючи, що у цьому віці відбувається формування нового типу поведінки, який визначається суб'єктивними уявленнями дітей про свою поведінку (вони вже можуть класифікувати свої бажання й обов'язки, усвідомлювати

себе частиною колективу; в них помітно зростає здатність оцінювати власну діяльність і вчинки; можуть узгоджувати свої дії з діями інших, проте не завжди нехтують своїми інтересами заради спільних, групових інтересів; у дітей означеного віку недостатньо обмірковані імпульсивні дії та вчинки співіснують з окремими формами довільної поведінки) (Бібік, 2017).

Підвищується роль учителя у створенні психологічно безпечного середовища (шляхом надання дитині права вибору, формування спільних цінностей, ранкових зустрічей тощо).

Провокатором виникнення тривожності була також оцінка. У сучасній школі вчителі використовують автентичне оцінювання, що здійснюється в процесі навчання дітей і охоплює такі форми і методи оцінювання, як спостереження, ведення записів, надання зворотного зв'язку тощо. Такий підхід до оцінювання суттєво відрізняється від традиційного підходу, де вчителі повністю покладаються на контрольні завдання для того, щоб отримати необхідну інформацію про знання дитини. При цьому вони мотивують учнів, хвалячи «кращих» і критикуючи тих, хто не справляється із завданнями. В останньому випадку головною є сама оцінка (Бібік, 2017).

НУШ передбачає, що батьки разом з учителями й адміністрацією школи мають спільну мету – сформулювати щасливу й успішну дитину. Співпрацюючи з батьками, вчитель отримує додаткову інформацію щодо індивідуальнотипологічних властивостей дитини, допомогу в організації навчально-виховного процесу (батько як помічник учителя), має можливість проводити серед батьків просвітницьку діяльність щодо особливостей НУШ, вимог до розвитку дитини. Результати навчання, розвитку, вихованості обговорюються з батьками індивідуально. Тому стосунки між цими трьома категоріями (батьки – вчителі – діти) повинні будуватися на співпраці, взаєморозумінні й бажанні разом рухатися до поставленої мети.

Забезпечення свободи і прав дитини в усіх проявах її діяльності, урахування її вікових та індивідуальних особливостей, забезпечення морально-психологічного комфорту дитини спрямоване на значне зниження рівня тривожності.

Метою емпіричної частини нашого дослідження стало вивчення особливостей рівня тривожності учнів початкових класів «класичної» та «нової» української школи.

У цій статті ми презентуємо результати першої частини цього дослідження, що висвітлює статистичні дані вибірки учнів молодших класів, які з першого класу навчаються за «класичним» підходом вчителів. Використання лонгітюдного методу дослідження дало можливість прослідкувати поступові трансформації, які відбулися з показниками шкільної тривожності та страхів молодших школярів у процесі їх вікового розвитку (з 2-го до 4-го кл.).

Із метою вивчення зовнішніх чинників, що провокують появу шкільної тривожності та страхів, лонгітюд був доповнений поширеними у психологічній практиці емпіричними методами (бесіда, спостереження тощо), які дали можливість скласти загальну картину проявів шкільної тривожності та страхів молодших школярів.

На першому етапі роботи зі статистичними даними ми порівнювали кількісні та відсоткові значення параметрів тривожності та страхів за методикою діагностики шкільної тривожності Філліпса у розрізі трирічного емпіричного дослідження.

Результати лонгітюдного вивчення вибірки учнів молодшого шкільного віку ($N = 40$) показали наявність загальної тенденції до змін у напрямку зниження високих параметрів тривожності та страхів у 3-му класі (порівняно з результатами попередньої діагностики у другому класі) й часткове підвищення цих значень ближче до останнього року лонгітуду (4-й клас), що проілюстровано на представленій нижче діаграмі.

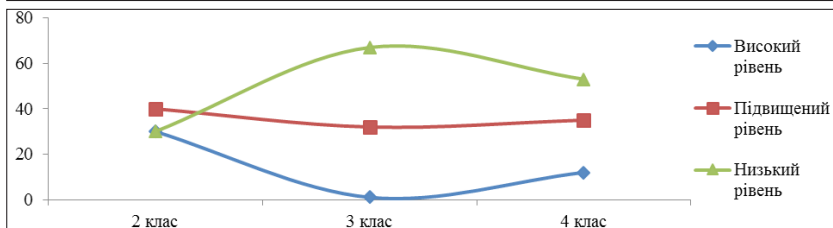

Рис. 1. Діаграма розподілу параметрів загальної шкільної тривожності учнів молодшого шкільного віку впродовж трьох років лонгітуду

Кількісно-якісний аналіз даних, отриманих за методикою шкільної тривожності Філліпса, дав змогу зафіксувати помітне зниження високих показників загальної тривожності учнів із 30% (у 2-му класі) до 12% (у 4-му класі). Показовим є те, що у 3-му класі надміру високі значення загальної шкільної тривожності (понад 75% відповідей за тестом) узагалі відсутні. Це може свідчити про те, що в 3-му класі емоційне тло шкільних переживань учнів нормалізується і стає відносно стабільним (порівняно з двома першими роками у школі). На це впливає той факт, що учні поступово звикають до вчителя, розпорядку шкільного життя, програмного навантаження та інших складових, що у 1-му класі викликали у них гостре занепокоєння. При цьому, параметри шкали «загальна тривожність у школі» залишаються приблизно однаковими упродовж усіх трьох років лонгітудного дослідження (у 2-му класі – 40%, у 3-му класі – 32%, у 4-му класі – 35%). Таку статистику можна пояснити тим, що шкільне життя саме по собі є доволі дестабілізуючим чинником для дитини й опосередковано проковує тривогу і страхи, які, як правило, стосуються відносин із вчителями й однолітками.

Детальніший аналіз відсоткових даних усередині вибірки учнів молодшого шкільного віку впродовж трирічного лонгітуду показав, що у 12% учнів загальна шкільна тривожність знизилась із високого до підвищеного рівня, а

ще у 32,5% параметри тривожності змінилися із підвищених (у 2-му кл.) на низькі (у 3-му і 4-му кл.). Це вказує на той факт, що у значного відсотка учнів загальний емоційний стан, пов'язаний із різними формами їх включення у шкільне життя, в 4-му класі значно покращується порівняно із ситуацією, яка була в 2-му класі. Однак у 30% учнів зафіксовано протилежну тенденцію, де параметри високої та підвищеної тривожності, зафіксовані у 2-му класі, знижуються у третьому, але знову підвищуються на четвертий рік навчання. Цю динаміку ми можемо пояснити як індивідуальними особливостями окремих учнів, так і наближенням до межової лінії переходу до основної школи, що є потенційним стресовим чинником для молодших школярів.

Показовим для нашого дослідження є і той факт, що лише у 10% школярів було зафіксовано низькі показники за рівнем шкільної тривожності, що збереглися такими упродовж трьох років лонгітюдного дослідження. Цей відсоток здається нам занадто низьким і вимагає додаткової уваги з боку шкільних психологів і вчителів початкових класів.

Кількісно-якісний аналіз статистичних даних, пов'язаних зі шкільними страхами та переживаннями, також дав змогу виявити цікаві тенденції, які добре видно на представлених нижче діаграмах (рис. 2, 3).

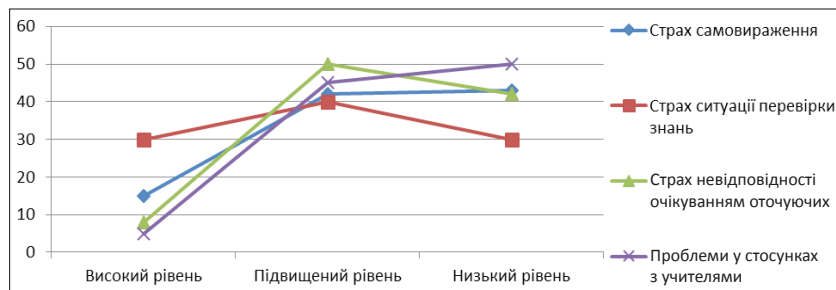

Рис. 2. Діаграма розподілу параметрів страхів учнів 2-х класів за методикою діагностики шкільної тривожності Філліпса

У вибірці учнів 2-х класів (перший рік лонгітуду) зафіксовано високі та підвищені показники за шкалами тесту Філліпса «страх самовираження» (15%; 42%), «страх ситуації перевірки знань» (30%; 40%), «страх невідповідності очікуванням оточуючих» (8%; 50%). У 3-му класі можна відзначити помітне зниження цих параметрів, зокрема за шкалами «страх ситуації перевірки знань» і «страх самовираження», де зафіксовано мінімальні показники високого рівня (2%; 5%) і помірковано невисокі дані підвищеного рівня (23%; 25%). Майже незмінними (з невеликими коливаннями) залишилися шкали «страх невідповідності очікуванням оточуючих» (5%; 35%) і «проблеми і страхи у стосунках з учителями» (8%; 47%).

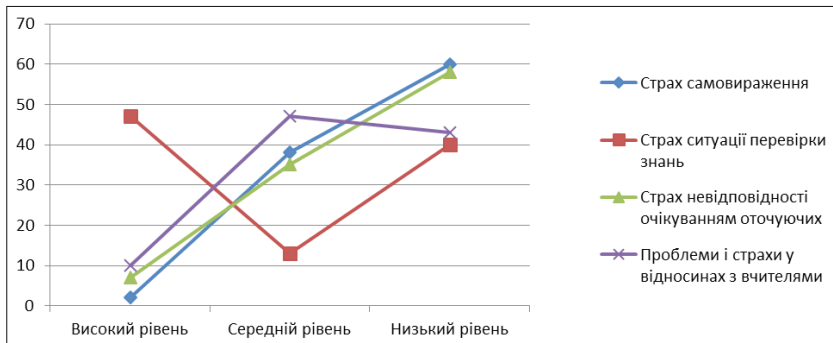

Рис. 3. Діаграма розподілу параметрів страхів учнів 4-х класів за методикою діагностики шкільної тривожності Філліпса

Порівнюючи ці дані з результатами фінального діагностичного зрізу в четвертому класі (2018 р.), можна побачити, що за одними шкалами параметри страхів збільшилися, а за іншими, навпаки, суттєво знизилися. Як бачимо з рис. 3, в учнів 4-х класів стабільно високими залишилися проблеми і страхи у відносинах з учителями (57%) і суттєво збільшилися страхи, пов'язані з перевіркою знань (47% – високі параметри; 13% – підвищені). Однак, паралельно з цим значно зменшився показник шкали «страх невідпо-

відності очікуванню оточуючих» (у 2-му класі 57%, а в 4-му класі – 27%).

На другому етапі дослідження використано методи математичної статистики, зокрема кореляційний аналіз даних, що мав на меті визначити ступінь сили та напрямку статистично значущих взаємозв'язків між загальною тривожністю і шкільними страхами учнів початкових класів.

Аналіз кореляційних зв'язків показав наявність додатних кореляцій між загальною шкільною тривожністю та такими шкалами тесту Філліпса, як «переживання соціального стресу» ($r = 0,369$ при $p < 0,01$), «загальна шкільна тривожність» ($r = 0,324$ при $p < 0,05$), «страх ситуації перевірки знань» ($r = 0,580$ при $p < 0,05$), які поєднуються з наявністю від'ємних кореляцій між загальною тривожністю і такими шкалами, як «низький фізіологічний супротив стресу» ($r = -0,324$ при $p < 0,05$) і «фрустрація потреби досягнення успіху» ($r = -0,306$ при $p < 0,01$). Ці дані можна пояснити тим, що на загальний емоційний (тривожний) стан окремого учня впливають ті соціальні відносини і страхи у їх побудові, що виникають при спілкуванні з однокласниками та вчителями. При цьому, зворотні кореляційні зв'язки вказують на те, що вже сформований високий рівень тривожності опосередковано впливає на фізіологічний супротив стресу та фрустрацію потреби досягнення успіху.

Після побудови й оцінки кореляційної матриці був застосований факторний аналіз даних, який є одним з ефективних методів багатовимірної прикладної аналізи і дозволив суттєво знизити розмірність простору первинних даних. У контексті нашого дослідження факторний аналіз дав змогу обґрунтовано зменшити кількість змінних психологічних параметрів тривожності та страхів, із метою їх подальшого опису, за умови мінімальної втрати вихідної інформації. У результаті застосування зазначеного методу масив експериментальних даних був розбитий на структурні компоненти – фактори, які інтерпретувалися як

причини спільної мінливості деяких вихідних параметрів тривожності.

Для оцінки факторних навантажень був обраний метод головних компонент, що допоміг здійснити перехід до нової системи координат, яка є сукупністю нормованих лінійних комбінацій, що виступають власними векторами кореляційної матриці. Позитивний знак факторного навантаження розглядався як прямий зв'язок певної змінної з конкретним фактором, а негативний – як обернений. У подальшому було проведено обертання факторної структури й обрано метод обертання верімакс із нормалізацією Кайзера, що дав змогу мінімізувати число змінних із високими значеннями навантажень, підсилюючи тим самим можливість подальшої інтерпретації факторів.

У ході факторизації даних у вибірці учнів молодшого шкільного віку ($N = 40$) була виокремлена трифакторна структура, що пояснює 53% сумарної дисперсії. У результаті – факторні навантаження розподілились таким чином: перший фактор пояснює 20,4% дисперсії, варіативність другого фактора склала 21,2%, а третій фактор пояснює 11,4% дисперсії даних.

Найбільшу кількість психологічних змінних за тестом Філліпса увібрав у себе перший фактор (загальна шкільна тривожність, страх самовираження, страх ситуації перевірки знань, страх невідповідності очікуванням оточуючих, низький фізіологічний спротив стресу). При цьому всі шкали представлені з позитивним знаком (у діапазоні від 0,3 до 0,5), а параметр «низький фізіологічний спротив стресу» у цій моделі фігурує у зворотній полярності: $(-0,571)$.

До другого фактора увійшли абсолютно всі шкали, що стосуються наявності шкільних страхів (у діапазоні від 0,4 до 0,6). Представлений фактор показує взаємозалежність страхів, які оточують дитину в шкільному середовищі та мають безпосередній вплив на її навчальний процес і рівень засвоєних навчальних компетентностей.

Третій фактор поєднав практично всі діагностичні критерії рівня ставлення до інших (проблеми і страхи у стосунках з учителями, фрустрація потреби досягнення успіху, переживання соціального стресу, страх ситуації перевірки знань).

Висновки

У сучасних умовах існування українського суспільства проблема шкільної тривожності набуває нового психологічного змісту і значення. Результати трирічного лонгitudного дослідження довели, що сучасні молодші школярі схильні до високих і підвищених рівнів тривожності та страхів, що особливо гостро проявляється у перші шкільні роки. Отримані статистичні дані свідчать про те, що «класична» система роботи в початкових класах не може нівелювати цю проблему. На основі вищезазначених даних ми робимо припущення, що умови навчання першокласників у «новій українській школі» будуть сприятливішими до формування позитивного образу школи і превенції шкільної тривожності та страхів. У зв'язку з цим, на вересень 2019 р. нами заплановано діагностичний зріз учнів «нової української школи», які вже рік провчаться за зміненою програмою. Перспективою дослідження є порівняння параметрів тривожності, отриманих упродовж трирічного лонгitudу, з даними учнів «нової української школи».

Література

- Астапов В. М. Тревожность у детей. Москва : ПЕРСЭ, 2008. 160 с.
- Булах І. С., Кузьменко С. В. Психологічні особливості шкільної тривожності молодших школярів. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. Вип. 7. С. 150–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2011_7_17.
- Євдокимова Н. О., Іванцова Н. Б., Опанасенко Л. А. Ситуативно-проблемний підхід до рішення 100 шкільних проблем. Миколаїв, 2013. 504 с.
- Куйбеда О. О. Взаємозв'язок рівня тривожності та успішності навчальної діяльності підлітків. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*: матеріали X Міжнар. наук.-

- практ. конф., 23 квіт. 2019 р. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. С. 81–84.
- Лазаренко Т. М. Роль емоційної сфери молодших школярів у навчальній діяльності. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф.*, 23 квіт. 2019 р. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. С. 20–23.
- Михальська С. А. Особливості комунікативно-особистісного розвитку дитини дошкільного віку. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 32. С.305–314.*
- Никольская И. М., Грановская Р. М. Психологическая защита у детей. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 504 с.
- Нова українська школа: порадник для вчителя / За заг. ред. Н. М. Бібік. Київ, 2017. 206 с. URL: nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf.
- Онищук Л. А. Нова українська школа: реалії та перспективи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 1. С. 47–53.
- Практическая психология образования: учебное пособие / Под ред. И. В. Дубровиной. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 592 с.
- Прахова С. А. Тривожність у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. Вип. 41. С. 302–313.*
- Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. 304 с.
- Токарева Н. Генеза логіко-сислової організації мовлення підлітків у постнекласичній перспективі сучасності. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика: зб. наук. праць. Серія: Психологія. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я. М., 2018. Вип. 24 (1). С. 343–359.*
- Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ, 2017. 548 с.
- Voloshina, L. N., Kondakov, V. L., Tretyakov, A. A., Kopeikina, E. N., Cretu, M., & Potop, V. (2018). Modern strategies for regulating the motor activity of preschool and school age children in the educational space. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 22 (2), 114–119.

References

- Astapov, V. M. (2008). *Trevozhnost' u detej [Childrens's anxiety]*. Moskva: PERSJE [in Russian].
- Bulakh, I. S., & Kuzmenko, S. V. (2011). Psykholohichni osoblyvosti shkilnoi tryvozhnosti molodshykh shkoliariv [Psychological peculiarities of junior schoolchildren's school anxiety]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment – International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management*, 7, 150–157. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2011_7_17 [in Ukrainian].
- Yevdokymova, N. O., Ivantsova, N. B., & Opanasenko, L. A. (2013). *Sytuatyвно-problemnyi pidkhid do rishennia 100 shkilnykh problem [Situational and problem-based approach to solving 100 school problems]*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Kuibeda, O. O. (2018). Vzaiemozviazok rivnia tryvozhnosti ta uspishnosti navchalnoi diialnosti pidlitkiv [The correlation between the level of anxiety and success of teenagers' educational activities]. *Aktualni problemy psykholohii osobystosti ta mizhosobystisnykh vzaiemyn – Actual Problems of Psychology of Personality and Interpersonal Relations: Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference*, (pp. 81–84). Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].
- Lazarenko, T. M. (2018). Rol emotsiinoi sfery molodshykh shkoliariv u navchalnii diialnosti [The role of the junior pupils' emotional sphere in educational activities]. *Aktualni problemy psykholohii osobystosti ta mizhosobystisnykh vzaiemyn – Actual Problems of Psychology of Personality and Interpersonal Relations: Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference*, (pp. 20–23). Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].
- Mykhalska, S. A. (2016). Osoblyvosti komunikatyvno-osobystisnoho rozvytku dytyny doshkilnoho viku [The peculiarities of communicative and personality-based development of a preschooler]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zb. nauk. prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy – Problems of modern psychology: collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University and G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 32, 305–314. Kamianets-Podilskyi : Aksioma [in Ukrainian].
- Nykol'skaja, I. M., & Granovskaja, R. M. (2001). *Psyhologicheskaja zashchita u detej [Psychological protection in children]*. Sankt-Peterburg : Rech' [in Russian].
- Bibik, N. M. (Ed.) (2017). *Nova ukrainska shkola – New Ukrainian School*. Kyiv. Retrieved from <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/NUSH-poradnyk-dlya-vchytelya.pdf> [in Ukrainian].

- Onyshchuk, L. A. (2018). Nova ukrainska shkola: realii ta perspektyvy [New Ukrainian School: realities and prospects]. *Ukrainskyi pedagogichnyi zhurnal – Ukrainian pedagogical journal*, 1, 47–53 [in Ukrainian].
- Dubrovina, I. V. (Ed.) (2007). *Prakticheskaja psihologija obrazovanija [Practical psychology of education]*. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].
- Prakhova, S. A. (2018). Tryvozhnist u predyktornii strukturі frustratsiinykh staniv shkolariv riznykh vikovykh hrup [Anxiety in the predictor structure of frustration states of schoolchildren of different age groups]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zb. nauk. prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy – Problems of modern psychology: collection of research papers of Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University and G. S. Kostiuks Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 41, 302–313. Kamianets-Podilskiy : Aksioma [in Ukrainian].
- Prikhozhan, A. M. (2000). *Trevozhnost' u detej i podrostkov: psihologicheskaja priroda i vozrastnaja dinamika [Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics]*. Voronezh : Izdatel'stvo NPO «MODJEK» [in Russian].
- Tokareva, N. (2018). Heneza lohiko-smyslovoi orhanizatsii movlennia pidlitkiv u postneklasychnii perspektyvi suchasnosti [Genesis of the Logico-Semantic Organization of Adolescents Speech in the Post-Nonclassical Perspective of the Contemporaneity]. *Psycholinguistics. Psykholinhvistyka. Psykholynhvystyka. Series: Psychology*, 24 (1), 343–359. Pereiaslav-Khmelnyskyi : FOP Dombrovska Ya. M. [in Ukrainian].
- Tokareva, N. M., & Shamne, A. V. (2017). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia [Age-related and pedagogical psychology]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Voloshina, L. N., Kondakov, V. L., Tretyakov, A. A., Kopeikina, E. N., Cretu, M., & Potop, V. (2018). Modern strategies for regulating the motor activity of preschool and school age children in the educational space. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*, 22 (2), 114–119.

Прахова Світлана, Макаренко Наталя. Напрямки превенції шкільної тривожності молодших школярів: реалії сьогодення та перспективи «нової української школи» (на прикладі лонгітюдного дослідження)

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати першого етапу лонгітюдного дослідження щодо впливу зовнішніх чинників на формування тривож-

ності та страхів у молодшому шкільному віці. До зовнішніх чинників віднесено: нову соціальну ситуація розвитку, що занурює дитину в новий строго нормований світ відношень, потребує організованості, відповідної дисципліни, розвитку виконавчих дій, пов'язаних із навичками учбової діяльності; оцінку вчителя, завищений рівень домагань батьків, публічне обговорення досягнень дитини. Надано визначення тривожності як відчуття неконкретної, невизначеної загрози, нечітке почуття небезпеки. Перелічено основні прояви тривожності та види страхів у молодшому шкільному віці: незадоволення своїми досягненнями; орієнтація на зовнішню оцінку; невміння самостійно оцінити свою діяльність; підвищена чутливість до соціальних порівнянь; безпідставне переживання неуспіху тощо. Описано види страхів: просторові, режимні, страх оцінки. Порівняно навчально-виховні умови перебування дитини у звичайній школі та новій українській школі (НУШ), де приділена увага формуванню безпечних комфортних зовнішніх умов, які повинні знизити рівень тривожності у молодших школярів. Висвітлено зовнішні умови НУШ: формування компетенцій, співпраця з дитиною, нові відносини з батьками, зміна методів оцінювання.

Висвітлено результати статистичних даних лонгітюдного дослідження тривожності та страхів учнів молодшого шкільного віку в розрізі трирічного періоду. Представлено динаміку показників тривожності учнів других класів у процесі дорослішання. Висвітлено та проаналізовано статистичні показники кореляційного і факторного аналізу даних. На основі даних факторного аналізу (обертання верімакс із нормалізацією Кайзера) побудовано різнорівневі моделі детермінації шкільної тривожності молодших школярів. Здійснено аналіз множинних інформативних показників найбільших факторних навантажень у вибірці учнів упродовж трирічного лонгітюдного дослідження.

Ключові слова: тривожність, страхи, молодший шкільний вік, детермінанти, лонгітюдне дослідження, нова українська школа.

Прахова Светлана, Макаренко Наталья. Направления превенции школьной тревожности младших школьников: реалии современности и перспективы «новой украинской школы» (на примере лонгитюдного исследования)

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты первого этапа лонгитюдного исследования влияния внешних факторов на формирование тревожно-

сти и страхов в младшем школьном возрасте. К внешним факторам отнесены: новая социальная ситуация развития, которая помещает ребенка в строго регламентированный мир отношений, требует организованной деятельности, соответственной дисциплины, развития исполнительных действий, связанных с навыками учебной деятельности; оценка учителя, повышенный уровень притязаний родителей, публичное обсуждение достижений ребенка.

Представлена дефиниция тревожности как ощущения неконкретной, неопределенной угрозы, нечеткого чувства опасности. Перечислено основные проявления тревожности и страхов в младшем школьном возрасте: недовольство своими достижениями, ориентация на внешнюю оценку, неумение самостоятельно оценивать свою деятельность, повышенная чувствительность к социальным сравнениям, необоснованное переживание неуспеха и т. д. Описаны виды страхов: пространственные, режимные, страх оценки. Сравнены учебно-воспитательные условия пребывания ребенка в обычной школе и новой украинской школе (НУШ), где уделяется внимание формированию безопасных комфортных внешних условий, которые должны снижать уровень тревожности у младших школьников. Освещены внешние условия НУШ: формирование компетенций, сотрудничество с ребенком, новые отношения с родителями, замена методов оценивания.

Освещены результаты статистических данных лонгитюдного исследования тревожности и страхов учеников младшего школьного возраста в разрезе трехлетнего периода. Представлена динамика показателей тревожности учеников вторых классов в процессе взросления. Проанализированы статистические показатели корреляционного и факторного анализа данных. На основе факторного анализа (оборот веримакс с нормализацией Кайзера) построены разноуровневые модели детерминации школьной тревожности младших школьников. Проведен анализ множественных информативных показателей наибольших нагрузок на выборке учеников в течение трехлетнего лонгитюдного исследования.

Ключевые слова: *тревожность, страхи, младший школьный возраст, детерминанты, лонгитюдное исследование, новая украинская школа.*